

Citation:

K. Kuypers, Levensbericht H. Dooyeweerd, in:
Jaarboek, 1977, Amsterdam, pp. 198-205

Herdenkingen Afdeling Letterkunde

Herdenking van

Herman Dooyeweerd

(7 oktober 1894–12 februari 1977)

door K. Kuypers

Herman Dooyeweerd, die sinds 1949 lid was van de Koninklijke Nederlandse Akademie, Afd. Letterkunde en van 1954 tot 1964 Secretaris van het Bestuur van deze Afdeling, werd op 7 oktober 1894 te Amsterdam geboren. In 1912 begon hij zijn rechtenstudie aan de Vrije Universiteit en sloot deze studie reeds in 1917 af met een proefschrift, onder promotorschap van Prof. D. P. D. Fabius tot stand gekomen, over *De Ministerraad in het Nederlandse Staatsrecht*. Hij begon daarna een ambtelijke loopbaan te Harlingen en Leiden, en vervolgens in 1918 aan het Departement van Arbeid als hoofdcommies. Hoewel nog slechts in kleine kring bekend, werd zijn naam min of meer toevallig genoemd in verband met een te benoemen adjunct-directeur aan de pas opgerichte Dr. Abr. Kuypersstichting, geleid door Colijn, Idenburg en van Dijk. Hiervoor gepolst bleek al direct uit zijn uitvoerige reactie en de toegevoegde memorie dat men een goede greep had gedaan.

Het liet zich zelfs aanzien dat Dooyeweerd als wetenschappelijk beoefenaar van de Antirevolutionaire Staatskunde aan de Vrije Universiteit benoemd zou worden voor een daartoe speciaal ingestelde leerstoel. Tegenwerking van de juridische Faculteit bracht echter vertraging. De dood van de nog jeugdige Willem Zevenbergen, uitstekend docent, strafrechtsspecialist en rechtsfilosoof, die sterk onder de ban stond van het neokantianisme en vooral van de rechtstheorie van Kelsen, bracht een geheel andere oplossing. Dooyeweerd werd als zijn opvolger benoemd tot hoogleraar in de Rechtsfilosofie, de Encyclopedie der Rechtswetenschap met als toegift het Oud-Vaderlands Recht en op 15 oktober 1926 aanvaardde hij op 32-jarige leeftijd dit ambt met een rede getiteld: *De beteekenis der wetsidee voor Rechtswetenschap en Rechtsphilosophie*, in gedrukte vorm een rede van 70 pag. met een toevoeging van 35 pag. noten. Daarvóór had hij al in een serie artikelen een studie gepubliceerd in het mede door zijn initiatief opgerichte tijdschrift *Antirevolutionaire Staatskunde*: „In den strijd om een Christelijke Staatskunde. Proeve van een fundeering der Calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare wetsidee”.

Dooyeweerd getuigt zelf dat hij al in 1921 de grondgedachte van de wetsidee concipieerde. Genoemde reeks en zijn inaugurele oratie gewagen reeds daarvan en onmiddellijk bij zijn optreden als hoogleraar bleek dat encyclopedie voor hem meer betekende dan een plaatsbepaling van een bepaalde vakwetenschap in het kader van het geheel der wetenschappen: de door hem gelanceerde wetsidee raakte niet meer of minder dan de totaliteit van alle kennis, wetenschap en wijsbegeerte, korter gezegd van alle zin. Was de verkondiging van de wetsidee op zich zelf al verrassend en bracht dit al direct een zekere beroering teweeg, veel verrassender was dat deze grondgedachte in nauwelijks 9 à 10 jaren werd uitgewerkt en gepubliceerd als een *magnum opus*, twee delen in 1935 en een derde deel in 1936.

HERMAN DOOYEWEERD
(7 oktober 1894–12 februari 1977)

Na de Tweede Wereldoorlog verscheen een tweede druk in een Amerikaans-Nederlandse uitgave, door drie vertalers met grote toewijding in het Engels vertaald onder toezicht van de auteur zelf, met correcties, aanvullingen en kritische reacties op wat anderen inmiddels over deze filosofie van de wetsidee hadden geschreven. Dit is ook voor de Nederlandse lezer de authentieke laatste uitgave en dankzij de dwang die de Engelse taal van zich zelf uit aan zinsbouw en taalgebruik oplegt, ook de meest leesbare tekst.

Hoewel Dooyeweerd voor en na zijn magnum opus nog tal van artikelen en verhandelingen heeft geschreven van meer of minder grote omvang, ook enkele in het Frans, Duits en Engels, die samenvattingen of inleidingen zijn in zijn filosofie van de wetsidee, uitwerkingen op bepaalde punten dan wel kritiek op de uitleg van zijn wetsidee, moet ik mij beperken tot het magnum opus als het levenswerk van deze zeer productieve filosoof¹. Ook ten aanzien hiervan zal het niet mogelijk zijn dit op adequate wijze te doen. Ik zal mij moeten beperken tot het karakteriseren van enkele hoofdmotieven en ook dit slechts zeer summier in de hoop althans de inzet van zijn leven en denken als filosoof enigermate tot zijn recht te doen komen voor zover dit mogelijk is voor iemand die niet een vertegenwoordiger of aanhanger van zijn systeem is.

In het algemeen moeten wij voorop stellen dat in dit werk de grondgedachten van Dr. Abr. Kuyper, die tot de stichting van de Vrije Universiteit hebben geleid, voor het eerst een fundamentele wijsgerige en wetenschapstheoretische uitwerking hebben verkregen. Dat wil dus in de eerste plaats zeggen dat de filosofie van de wetsidee een filosofie is waarin de antithese radicaal en consequent is doorgevoerd niet slechts ten aanzien van politiek, maatschappij, onderwijs en opvoeding, maar van de gehele filosofie met inbegrip van haar geschiedenis, van alle wetenschap en cultuur.

De Europese cultuur is, wie kan dit ontkennen, een tweestromenland, voortkomend uit twee bronnen, het Joods-Christelijk geloof en het Grieks-Romeinse denken. De ontmoeting van de twee stromen heeft geleid tot een confrontatie en een scherp conflict waarin men beiderzijds zich bewust werd van het eigene en het onderscheid. Dit onderscheid werd later aangeduid als de tegenstelling tussen geloof en wetenschap, door de Grieken zelf benoemd met de termen *πίστις* (fides, faith) en *ἀποδείξις* (demonstratio, het dwingend bewijs), waarmede de kernwoorden worden bedoeld waarop Joden en Christenen in de confrontatie steeds een beroep deden, het geloof en geloofsvertrouwen enerzijds, waartegenover de Griekse

¹ Een volledige lijst van de publikaties van Dooyeweerd vindt men achtereenvolgens elkaar aanvullend in:

1. *Rechtsgeleerde Opstellen* door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. H. Dooyeweerd ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit Kampen, 1951, pp. 271–280;
2. *Perspectief*, Feestbundel van de jongeren bij het vijfentwintig-jarig bestaan van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, Kampen, 1961, pp. 71–86;
3. *Philosophy and Christianity*, Philosophical Essays dedicated to Professor Dr. Herman Dooyeweerd, Kampen/Amsterdam, 1965, pp. 450–452 (ter gelegenheid van het bereiken van de 70-jarige leeftijd).

filosofen hun wijze van denken stelden: het stellen van een probleem, het vormen van een begrip en het logisch redeneren om tot een bewijs en daarmee tot zekerheid, *epistèmè* te komen. Ondanks de antithese en apologie, leidde dit niettemin tot een diepgaande assimilatie, transformatie en synthese. Deze heeft zich voltrokken van Philo Judaeus, Clemens en Origenes tot Amrosius, bijgenaamd Philo Christianus en Augustinus. Dit proces heeft zich in de Middeleeuwen nog nadrukkelijker voortgezet in de belangrijke plaats die vooral aan Aristoteles en Plato is toegerekend. De scholastieke Aristotelesinterpretatie heeft tot in onze tijd een integrerend deel uitgemaakt in het katholieke denken.

Dit alles neemt niet weg dat zich toch in het tweestromenland een duidelijke scheidingslijn voordoet tussen tweërlei theologie, de ene metafysica, ontologie, ook wel *theologia naturalis* of *rationalis* genaamd, die een voortzetting is van de traditie door Socrates, Plato en Aristoteles gevormd, en de andere, eveneens theologie genoemd, hoewel dit een Grieks-filosofische term is, die zich op de openbaring van de bijbel beroept, met een duidelijk verschil in uitgangspunt, methode en denkwijze. Niettemin is er sprake gebleven van een wederzijdse penetratie en beïnvloeding.

Het voorgaande dient alleen om enig reliëf en achtergrond te geven aan de inzet en het eerste hoofdmotief van Dooyeweerd's leven en werk. Dooyeweerd's filosofie van de antithese is namelijk veel radicaler en principiëler dan ooit voor hem het geval is geweest: zij is een fundamentele kritiek op elke vorm van synthese die zich in de loop van de geschiedenis van het Europese denken heeft voorgedaan. Zij is een filosofische beeldenstorm, die gericht is tegen Aristoteles' vorm-materie schema, tegen zowel de mechanistische als de teleologische uitleg van het kosmisch gebeuren, beide begonnen bij de Griekse filosofen en leidinggevend voor de wetenschap tot op heden, een verwerpen van alle metafysica, dus geen verdediging van het theïsme tegen pantheïsme of materialisme, maar principieel een afwijzen van het metafysisch kader als zodanig, ook van het voorzienigheidsgeloof, het compromis van natuur en genade van Thomas Aquinas, van de mathematiserende God van Leibniz, men kan in het algemeen zeggen van de God der filosofen, waar tegenover hij het geloof stelt in de levende God. Tenslotte ook een afwijzen van het humanistisch wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal. Noch aan de *theologia naturalis* noch aan het natuurrechtelijke denken wordt enige concessie gedaan.

Een tweede hoofdmotief is naar ik meen gelegen in Dooyeweerd's relatie tot Kant en het neokantianisme, dat in zijn studietijd en ook daarna ook in de kring van de Vrije Universiteit nog hoogtij vierde. Dooyeweerd blijkt eveneens al vroeg een grondige studie van Kant gemaakt te hebben. De behandeling van Kant is dan ook het meest uitgebreid en tevens het helderst. De titel van de Engelse vertaling is niet *Philosophy of the Cosmonomic idea* (vertaling van wetsidee) maar *New Critique of theoretical thought*. Dit is volgens mij een van de vele aanwijzingen dat Dooyeweerd een minstens gelijkwaardige tegenhanger van Kants kritieken heeft willen tot stand brengen. De toeëigening van de term transcendentiaal gaat ook in dezelfde richting. Deze term heeft evenwel bij hem de betekenis van religieuze vooronderstelling die volgens hem aan alle filosofie en aan elk filosofisch stelsel impliciet of expliciet ten grondslag ligt, hetzij positief hetzij negatief. Het onderzoek van en de kritiek op deze religieuze vooronderstelling beheerst Dooyeweerd's gehele denken.

Het blijft echter niet bij deze radicale en fundamentele kritiek. Deze berust zelf op en wordt geleid door een positief ontwerp, een reformatorisch systeem van de modale aspecten van de tijdelijke werkelijkheid of wel de wetskringen. De idee van de soevereiniteit in eigen kring van Abr. Kuyper wordt op onvoorziene wijze door hem getransformeerd in soevereine wetskringen, die met elkander in relatie staan door analogieën, retrocipaties en anticipaties. Dit is een uitgesproken structuralistische theorie met daarnaast een individualiteitstheorie vermoedelijk in eerste instantie geïnspireerd door een geschrift van Theodor Litt, *Individuum und Gemeinschaft*, met een geheel eigen terminologie, zoals bijv. encaptische intermodale vervingingen. Dit wordt kentheoretisch breed uitgewerkt en als grondslag voor een reformatie van filosofie en wetenschapstheorie gepresenteerd. Het stelt zich tegenover elke zuiver mechanistische en teleologische interpretatie van het komisch gebeuren en plaatst daar een pluralistisch systeem van wetskringen tegenover. Het systeem wordt evenwel voor alles aangediend als uitwerking van de religieuze betekenis van het hart in de bijbel als wortel van het menselijk bestaan dat alle temporele aspecten transcendeert en aanvaarding van de openbaring Gods in de bijbel.

Behalve vanuit deze bijbelse grondslag opereert Dooyeweerd echter ook veelvuldig met een rationeel beginsel, het *principium exclusae antinomiae* dat, als dit juist is, ieder gelovige en niet gelovige zou moeten dwingen het systeem der wetskringen als het enig juiste in zijn onderzoek naar de tijdelijke werkelijkheid te aanvaarden.

Nu is het met de oorsprong van dit beginsel merkwaardig gesteld. Kant heeft naar bekend is aan de van oorsprong juridische term antinomie en in verband hiermede ook aan het bestaande begrip dialectiek een fundamenteel filosofische betekenis gegeven. Hij kent en erkent slechts vier antinomieën, maar de oplossing daarvan is voor hem zo centraal dat de zogenoemde copernicaanse wending en de onderscheiding tussen *Erscheinung* en *Ding an sich* alleen al daarin haar rechtvaardiging vindt.

Wat is er nu bij Dooyeweerd gebeurd? Hij heeft zich het antinomie- en het dialectiekbegrip toegeëigend en dit tot rationeel beginsel gemaakt van zijn theorie der wetskringen. Hierbij heeft hij een ganse reeks van antinomieën menen te ontdekken die volgens hem alleen opgelost kunnen worden door de erkenning van de juistheid van zijn scheiding en onderscheiding van modale aspecten of wetskringen en hun intermodale vervingingen. En passant deelt Dooyeweerd mede dat ook Kant al spreekt van antinomieën, deze evenwel beperkt tot een viertal welke hij evenwel als voor hem niet relevant eenvoudig wegwuift.

Ook de eerste antinomie dus van Kant, die betrekking heeft op het probleem of de wereld eindig is d.w.z. een begin heeft in de tijd en ook wat de ruimte betreft in grenzen is besloten dan wel geen grenzen heeft en geen aanvang, maar zowel t.a.v. de tijd als de ruimte oneindig is. Dit probleem is reeds door de Griekse filosofen gesteld, maar sinds de confrontatie van Joden en Christenen het grote probleem geworden van Philo Judaeus tot Augustinus. De christelijke apologeten hebben tegenover het materiebegrip van Plato en Aristoteles bewust de sprong gewaagd naar het ontstaan (maken, *ποιεῖν*, facere, of grondleggen, stichten, *κτίζειν*, creare) uit niets en de consequenties hiervan aanvaard met behulp van het platonisch

eeuwigheidsbegrip in de zin van tijdloosheid (leer van de Drie-enigheid en de onveranderlijkheid Gods). Ook Einstein heeft als fysicus een oplossing van dit probleem aangeboden en de eindigheid van het heelal op een natuurwetenschappelijk en mathematisch verantwoorde wijze gemeend plausibel te hebben kunnen maken. Deze theorie heeft men daarna verbonden met de theorie van het uitdijend heelal van de Sitter en anderzijds met het evolutiemodel van het heelal, ontworpen door de Belgische kanunnik Le Maître, die uitgaat van een oeratoom met een diameter van 100 km. Ook het heelal zou dan in elk geval een begin van ontwikkeling kennen, waarbij de uiteenlopende schatting van 5 tot 10 miljard jaren filosofisch niet van belang is, omdat het hierbij alleen gaat om het principe en het probleem.

Hoe komt het dat Dooyeweerd zo negatief en afwijzend reageert op deze gehele problematiek betreffende het heelal en de moderne astronomie? Deze wetenschap die enerzijds opereert met een tijdmeting van 1 miljardste sec. nauwkeurig, anderzijds met lichtjaren als eenheden en gewaagt van melkwegstelsels die minstens 1 miljard lichtjaren van elkander verwijderd zijn, is als ik goed zie, de enige toch belangrijke wetenschap die door deze zo geleerde en encyclopedische geest zo goed als geheel verwaarloosd is. De vraag, die hier gesteld moet worden is: is dit een lacune dan wel een uitvloeisel van de stellingname die in het hele stelsel van de wetsidee ligt opgesloten. Ik meen dat het laatste het geval is, ook al wil ik hier in het midden laten of het desondanks de Achilleshiel van de filosoof Dooyeweerd raakt. Ik heb reeds opgemerkt dat Dooyeweerd zich principieel verzet tegen de zuiver mechanistische en teleologische interpretatie van het kosmisch gebeuren, eveneens tegen het mathematisch wetenschapsideaal belichaamd in Leibniz e.a. Eveneens wijst hij het evolutionisme af als een bruikbare werkhypothese van de natuurwetenschappen, laat staan dat hij de evolutie erkent als een feit, zoals Teilhard de Chardin heeft gedaan. Hij erkent het evolutionisme alleen als een filosofische theorie die hij afwijst en waar hij zijn theorie van de individualiteitsstructuren tegenover stelt, die hij beschouwt als scheppingen Gods.

Een belangrijk moment ter verklaring van de stiefmoederlijke en negatieve behandeling acht ik tenslotte daarin gelegen dat Dooyeweerd de gehele tijdelijke werkelijkheid onmiddellijk betreft op haar boventijdelijke religieuze oorsprong, een kwestie van geloofsovertuiging waardoor alle problemen van patristiek, Kant, Einstein en moderne astronomie als voor hem niet bestaande, eenvoudig wegvallen. Maar bovendien ook door de wijze waarop Dooyeweerd zijn pluralistisch stelsel van wetskringen samen koppelt aan het Genesisverhaal. Physis, kosmos en heelal zijn van oorsprong authentieke en fundamentele door Griekse filosofen voortgebrachte begrippen met een verstrekkende historische betekenis. Niet het vormmaterieschema van Aristoteles, maar de *φύσις* door de Romeinen later overgenomen onder de benaming *natura*, is voor de Grieken het alomvattend goddelijk principe, ook voor Plato en Aristoteles. Het vertegenwoordigt een onvergankelijke en onveranderlijke orde (*ἀνάγκη*), manifesteert zich als kosmos, als logos en als *ἐν καὶ πᾶν* als unum omnia, d.i. als een samenhangend geheel, een universum.

Vanuit dit goddelijke physis-begrip laat zich eerst het natuurrechtelijk denken begrijpen, dat via de Stoa tot in de 19de eeuw zulk een belangrijke rol heeft gespeeld. Het biedt niet alleen een houvast tegenover menselijke conventie en willekeur, maar dient ook als richtsnoer en model voor het menselijk maken (*τέχνη*), welke idee van Aristoteles een moeilijk te overschatten betekenis heeft voor de

uitleg van en de houding tegenover de natuur in het Europese denken. Het vreemdende en opvallende is nu dat het begrip natuur in universele zin zoals wij spreken van *de* natuur, in de bijbel geheel ontbreekt en eerst later in het Christelijk denken is opgenomen. Wel daarentegen is, maar dan door de aanraking met de Griekse taal, het woord kosmos opgenomen in het taalgebruik van het N.T., zowel als samenvatting van hemel en aarde, de Oud-Testamentische uitdrukking, als in de hellenistische betekenis van mensenwereld, in welke laatste betekenis het een geheel eigen stempeling, met name in het Johannes-evangelie heeft gekregen.

Terwijl nu eerst na de Middeleeuwen wereld en kosmos of als identiek opgevat werden en onderscheiden van het heelal of universum, dan wel wereld onderscheiden werd van kosmos en het laatste begrip als identiek met heelal beschouwd in verband met de indrukwekkende wijzigingen sindsdien gebracht in ons gehele wereldbeeld, spreekt Dooyeweerd toch gaarne en bij voorkeur van aarde en kosmos (hellenistisch *ἐπιχθόνιος κόσμος* en geeft nu in aansluiting aan het Genesisverhaal aan zijn systeem nadrukkelijk een geo- en anthropocentrische grondslag. De meeste wetskringen veronderstellen namelijk de mens op wie deze betrekking hebben. De mens treedt daarbij op als beheerder van de geschapen en derhalve goddelijke wereldorde. Hoewel er ook een Christelijke natuurrechtsleer bestaat op grond van Rom. 2, heeft Dooyeweerd van zijn standpunt uit terecht het natuurrechtelijk denken principieel afgewezen, maar hij stelt daartegenover een geschapen wereldorde, die in een ontsluitingsproces in de geschiedenis geleidelijk wordt geconcretiseerd. Het behoeft nauwelijks betoogd dat dezelfde problemen die zich voordoen t.a.v. het natuurrechtelijke denken zich zelfs in verhevigde vorm voordoen t.a.v. de kosmische orde, wanneer het de uitwerking op sociaal, staatkundig en economisch terrein betreft. In zijn systeem impliceren namelijk alle wetskringen vanaf de logische een normatieve functie. Dit geldt zelfs voor de historische wetenschap.

Ondanks het radicaal antithetische standpunt dat Dooyeweerd inneemt als filosoof, sprak hij vaak met een zekere naïeve, maar toch steeds welgemeende hoffelijkheid, van de denkgemeenschap van het avondland, een voor Nederlandse oren wat grotesk aandoende uitdrukking, omdat het speculatieve Duitse taalgebruik van morgen-, middag- en avondland ons vreemd is gebleven. Een bewijs overigens hoezeer de kritische Dooyeweerd gefascineerd was door de verbeeldingskracht van de briljante schrijver Oswald Spengler en diens *Untergang des Abendlandes*.

Het lezen van de geschriften van Dooyeweerd is een moeizaam werk, voor velen zelfs afschrikwekkend door de vaak loodzware stijl, de eigen terminologie en de nimmer verflauwende leerstellige vorm van zijn denken, maar toch indrukwekkend door zijn geleerdheid, belezeneerdheid en ongemeen veelzijdig georiënteerde kritische analyse. Hij is niet te vergelijken met de kleine David, die met een elegante slingerworp de reus Goliath velde. Veeleer doet hij telkens denken aan een krijgsman, die bij voorkeur in volle wapenrusting optreedt, op bijna elke bladzijde discussiërend, polemiserend, kritiserend, aanvallend of verdedigend, telkens bezig een van de duizenden te verslaan. Bovendien brengt het pluralistisch stelsel met zich dat men op zijn minst een encyclopedische belangstelling nodig heeft om Dooyeweerd te kunnen volgen wanneer hij zich kritisch beweegt op schier elk gebied van filosofie en vakwetenschap. Eerst geleidelijk aan heeft hij geleerd zelfs in causerievorm

de grondgedachten van zijn systeem uiteen te zettten. Populariserende geschriften van anderen zijn er aan te pas moeten komen om in bredere kring de filosofie van de wetsidee toegankelijk te maken.

Met Dooyeweerd is een markante figuur heen gegaan die met Calvinistische onverschrokkenheid vaak afwijkende opvattingen verdedigde, die ook in eigen kring allerm minst voetstoots werden en worden aanvaard, met een overtuiging en een zekerheid, die hij tot aan het eind van zijn leven heeft behouden, de goede strijd te hebben gestreden.